

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Христо Петров Манолакев,
от катедра “Русистика” при ВТУ “Св. Св. Кирил и Методий”
за труда “Български/булгарски образи в рускоезична среда”
на доц. д-р Камен Василев Михайлов
от Института за литература, БАН, направление "Литература на Българското възрождане"
за присъждане на научната степен “доктор на филологическите науки”

Дисертационният труд “Български/булгарски образи в рускоезична среда” на доц. д-р К. Михайлов изследва присъствието на българските образи (образите на “българското”, “българите”, “България”) в руското историческо, духовно, културно и ментално пространство. Този най-общо очертан тематичен обхват на изследователското поле на работата я полага в устойчивата за българското литературознание парадигма на българо-руските литературни взаимоотношения. Но тя е и твърде тясна за целите и амбициите на автора. Тук съпоставителното, моментът на “срещата” между двете култури, задава само общата рамка на изследователското намерение да се проследи общуването между “българско” и “руско”. Огромният темпорален диапазон на проучването, интересуващо се от динамиката на това общуване в хода почти на около тринадесет века (VII – XX в.), както и разнообразният характер на привлечения емпиричен материал из областта на литературата, историята, археологията, етнографията, религията, живописата, музиката и пр., предпоставят възможността за многопосочно профилирано осмисляне на този труд и от историци, и от литературоведи.

Досегашните цели на сравнителното изучаване на фактите от историята на българо-руското (и руско-българското) общуване основно са били съсредоточавани към разкриване на проявите му в конкретизацията на отделната “среща”. И почти не се е обръщало внимание на обстоятелствата, които са формирали различните възприемателски позиции на двете страни в протичащия диалог. Да припомним още, че по време на социализма изкривяванията, на които са били подлагани от съветските изследователи знаците и проявите на “българското” в това общуване, поради политически мотиви съвсем съзнателно бяха отминавани с мълчание от българските учени. В годините след “перестройката”, когато се формираха социално-политически условия за възрождането на руския национален проект, на месианистическата идея за руското превъзходство над “всичко” и “всеки”, едни от непосредствените му прояви бяха в целенасоченото манипулиране на факти от старобългарското историческо и

книжовно наследство¹. В дисертационния си труд К. Михайлов аргументирано доказва псевдонаучността на подобни факти. Тези спорове са едни от постоянните сюжето в изследването му, но не в тях е неговият смисъл. Чест прави на дисертанта, че не се е поддал на политическата конюнктура и не се е изкушил от подобен “къс” хоризонт на изследване.

Целите и задачите на труда са: да посочи всевъзможните изкривявания, на които е бил подлаган през вековете българският компонент в ългаро-руското общуване; да се разкрият основанията за възникването на манипулацията с българските факти, както и механизмите, по които е протекла; да се възстанови историческата и научната истина за присъствието на знаците на българското в руския контекст в актуалния исторически момент на неговото случване. Както виждаме, това е научна задача, която по широтата на своите намерения е изключително обемна, трудоемка и сложна. Преди всичко заради трудната достъпност до руския контекст, който е трябвало да бъде проучван на първо място извороведски. Става дума за огромен текстови масив от областта на старата руска литература – художествени и документални произведения, в които, от една страна, трябва да се установи присъствието на българската тема (мотиви, образи), а по-нататък да се проследи как тази българска тема се усвоява и разгръща в руската среда. Трябва да се направи също и уточнението, че голяма част от тези корпуси от текстове (азбуковници, календари, старообрядчески книги, лубочни книги) се въвеждат в българската научна практика за пръв път и това е безспорен принос на изследването. След тази първа, условно да я наречем емпирична, стъпка по откриването на такива факти, започва не по-малко сложното им проучване “по хоризонталата”, което има за цел да установи тяхното усвояване от руското общество през вековете. Социализацията се търси ив сферите на историографията, и сред образователния канон, каквито са учебниците, за да се стигне най-накрая до проучване на това, как тези трайно утвърдени руски представи за българите и българското въздействат през XIX-XX век обратно върху българската аудитория. С други думи, това е научно-изследователска задача, мащабна и огромна, задача, с която Камен Михайлов се е справил блестящо, като ни е дал един труд, издържан в най-добрите традиции на класическото академично културно-историческо проучване. Бих казал още тук, че най-важният приносен момент

¹ Въз основа на личния си опит от дългогодишното ми общуване с украински и руски колеги мога да твърдя, че двата най-популярни примера, трайно утвърждаващи се и сред неспециалисти, са следните: 1. Българската следа в руското покръстване (значението на княгиня Олга) почти напълно е изличена за сметка на тезата, че то е прието единствено и само от Византия; 2. Прословутите “рушки” писмена, които Св. Кирил е намерил в Херсон според “Пространното житие”, били всъщност проторуски, следователно той бил създал азбуката, след като е заимствал тази ранна руска писменост.

на неговия труд, който придава му безспорна фундаменталност, е научната смелост да бъде формулирана тази задача като важен научен проблем.

Очертаният кръг от задачи предопределя и композицията на работата. Общият ѝ обем е от 431 компютърни страници (средно по 42 реда на страница), структурата ѝ се състои от въведение, три части, заключение и библиографски апарат.

В първата част „Общо познание. Историко-филологически комплекс” изследователят възстановява забравената история на българите по руските земи, следи за което скрито са се отложили, на първо място, в паметта за езика. Оригинална е идеята му да започне своите издирвания с анализ на езика като съхранена памет на особената лингвистична образност. Той тръгва от преводаческата дейност на Кирил и Методий, която е обстойно изследвана като продукция и стилно-езикови особености, но изобщо неизследвана от гледна точка на менталността като запазени в паметта на езика особени картини на света. Реконструкцията се прави чрез лингвистичен анализ на на фразеологично равнище (устойчиви изрази, метафори, разгърнати сравнения). Този масив е видян не просто като възможност за попълване на речниковия запас, а в случая като отложено знание, съхранена информация, възможност за формиране на образно мислене и т.н. Езикът на тези преводи е старобългарски, т.е. отразява и един по-общ етносен опит. През същия смислов ракурс се разглеждат и изборниците на цар Симеон, византийските летописи, Шестоднева и пр. – те носят научно познание, формирано в българската държавническа среда. По този начин, в сравнение с обичайния поглед, който свежда общуването между българи и руси единствено до движение на книги, за К. Михайлов този процес е преди всичко пренос на българско знание (за държавата и извъндържавническите структури, за управлението на държавата), възприето и усвоено от русите. Но въпреки целенасочените опити за последователното му обезличаване (най-елементарното от които е превръщането “Изборниците на Симеон” в “Изборници на Светослав”), следи за него все пак са се съхранили. Авторът се насочва към премълчаваното и маргинализираното и открива неочаквано ценна информация дори в известното и многократно преповтаряното. За безспорно трябва да се приеме предложението му за коригирането на познатите термини “Първо южнославянско влияние” и “Второ южнославянско влияние” съответно в “Първо старобългарско...” и “Второ старобългарско...”, тъй като те отразяват конкретно въздействието на Преславската и на Търновската книжовни школи за формирането и развитието на старата руска книжнина. Тяхното влияние, както К. Михайлов аргументирано показва, продължава да е активно в руска среда и след падането на Първата българска държава под византийска власт, а във втория случай и след

завладяването на България от турците, доколкото и в двата случая потокът от старобългарски книги не секва; то е влияние духовно-интелектуално, осъществява се посредством общуването с книгите, а не посредством и заради държавната институция. Това е много точен и важен извод.

Особено ценна е осъществената реконструкция на премълчаваната българска история в основополагащия за руската историография свод “Повест временных лет”. Разкрито е как се стига до “забравата” – от подминаването на фактите, които непосредствено сочат протеклото общуване и усвояването на българския исторически опит, до съзнателното противопоставяне срещу всичко българско, което съзнателно бива ценностно снизявано и омаловажавано за сметка на свръхоткритото и свръхидеологизираното византийско или руско. Много внимателно, педантично и задълбочено авторът препрочита всеки детайл, вглежда се едва ли не във всяка дума от този летопис и разрушава утвърдилата се стереотипика в научното четене на познатите факти, за да озвучи онова “друго” за българското, което не е казано докрай, но пък за което са оцелели намеци в подтекста, или пък случайно са били забравени откъслечни сведения. Патосът на това последователно, бавно и скрупулъзно препрочитане е завладяващ, бих казъл дори достоен за възхищение със своята усърдност и методичност, защото постигнатият в крайна сметка резултат е повече от впечатляващ. Най-трайният образ на българина, който изплува от страниците на хрониката, е на врага, заплаха за възхода на руските властнически амбиции. Специално внимание е отделено на един от най-щекотливите въпроси от българо-руското общуване каквото е руското покръстване (историята и съдбата на Олга – дъщеря на Петър, майка на княз Олег), добито от нас българите. Проблем, който и днес не се посреща еднозначно от руските учени и затова се отминава с мълчание или грубо се преиначава, като българската следа съвсем тенденциозно се променя и заменя със знаците на византийското. Най-малкото, защото чрез него и днес успешно сработват механизмите на месианистката формула – “Москва – третия Рим”. Очевидно нефункционална, когато се възстанови историческата истина. Историята на това покръстване е осмислена и като история на движението и проникването на старобългарските книги, пренесени в Русия след падането на Преслав, на тяхното последователно усвояване и употребяване в изработването на механизми за държавническото устройство. Все в този план са открити факти и за непредполагано инкорпориране в руска среда и на богомилството.

Ценното в изследователския подход на К. Михайлов е, че се е насочил основно към руската гледна точка, която той разработва не през българския контекст (за

българската научна традиция тези факти в някаква степен винаги са били актуални), а през руския, осмисля ги, с други думи, в проблемността на иманентната руска история. Оттук вече напълно убедително са разкрити основанията за изличаването на българската памет от руската история – знаците на българското са неприемливи за руския имперски мироглед. То именно е мотивирало и пренаписването, и цензурирането и дори физическото унищожаване на българските книжовни паметници, и целенасочено изтласкване влиянието на Българската православна апостолска църква за сметка на Константинополската патриаршия. Тенденция, която поради конкретни политически и икономически причини се засилва в Русия през XIV век. За мене тези страници – борбата между пробългарската, провизантийската и проруската партия – са едни от най-важните за тезата на автора с демонстрираната научна обективност, със заявеното от него желание да се загърбят елементарните площадно-популистки националистични пристрастия и вместо такива псевдо аргументи, опиращи се единствено на собственото политическо величие, фактите да се проблематизират открито, коректно и добросъвестно именно в конкретиката на тяхното конституиране в руския исторически контекст.

К. Михайлов не затваря темата единствено сред изворите на средновековните ръкописи, а се стреми да я отвори многопосочно към различни рецепционни хоризонти. Специално заслужава да се подчертаят няколко момента. Въвеждането в научен оборот Историята на Й. Щритер – свод от латински източници за руската история, в който точно е кодифицирана информация през византийски източници и за старата българска история. Обстойната интерпретация на извършеното от Щритер убедително показва, че в руските научни сфери от XVIII в. е имало интереси към българската история доста преди Юрий Венелин. Ценно е и уточнението, че книгата се е ползвала сред дипломатическите кръгове в руското общество. Важно е също и откритието на К. Михайлов, че този учен е написал една от първите исторически статии за българите, поместена в календара “Исторически месецослов на 1776 год”, която авторът публикува в своята дисертация. Впрочем, доколкото това е било възможно, в труда си К. Михайлов осъществява публикуване и на не малко други подобни новоткрити от него текстове. Става дума за произведения труднодостъпни, намиращи се в руски архиви и книгохранилища, което превръща книгата му в изключително ценен първоизточник за специалистите. Важни и ценни, със статус на откритие, са изнамерените от него изображения върху българска тематика, поместени в руските лубочни книги. Това са над 70 литографии, които са давали на широките кръгове ценна визуална информация за живота, историята, обичаите, религията на “неизвестния” славянски народ. Безспорно най-интересното, а и най-провокативното в този корпус е

съществуването на тематични цикли, които се отнасят до българското обкръжение на уж “руската княгиня” (!) Олга, до българските патриарси, до българската литература в руска среда – те нагледно показват оцелялата памет за българското в руската история. Трябва да си пожелаем тези илюстративни материали да бъдат публикувани и да добият широка гласност у нас. Бих открил също и ценните извороведски сведения по темата, които се съдържат в различни руски географии, географски карти. И по-специално Бишинговата география от XVIII в., в която се съдържа любопитна информация за българите. Тя разширява знанието за разпространението на сведенията за българите сред различните социокултурни пластове на руското общество, как са се формирали неговите представи по въпроса. По своите изследователски намерения и постигнати научни резултати първата част на труда реконструира “изгубената” (забравена и забранявана) история за корените, първоосновите и предпоставките за възникването на българо-руското и руско-българското общуване.

По своя характер втората част, наречена “Етнорецепция. Отрицателни образи”, е доста по-различна. Ако първата в по-голяма степен се стреми да ракрие изворите, втората цели да изследва и анализира рецепционното битие на открития материал. Като най-общ интерпретативен подход тя е по-близо до сравнителноисторическото и сравнителнолитературното проучване, до риториките и практиките на имагологията. Веднага ще открия поредния ценен момент в подхода на учения. Навярно не би било пресилено наблюдението, че К. Михайлов е сред малцината съвременни български изследователи българисти, които в своите изследвания се занимават непосредствено и с историята и битието на “отвъд” Дунавските българи, т.е. с историята и на Велика, и на Волжка България, т.е. с историята на българите, чиито потомци днес живеят на територията на Крим, Запорожие в Украйна. (Убеден съм, че за тях тези страници ще бъдат едни от най-провокативните и привлекателните). К. Михайлов убедено доказва, въз основа на възстановената от него хронология на водените войни на русите с българите, че именно през подобни непосредствени контакти, са се създали условията за възникването на отрицателния образ на българите за русите. Той е враг, противник, безбожник, друговец. Ценното за българознанието, разбира се, е извлечената “скрита”, “позитивна”, информация (за военния, стопанския и политическия живот на българите) иззад негативните номинативи. Към нея се надграждат и сведенията, добити от анализа на писмените паметници от периода XIV – XIX век, както и от разработки и проучвания на поколения руски учени и слависти – от руската история на В. Татищев до днешните представители на руската историография. Някаква част от тези сведения са познати, но

едва сега са обединени в цялостен сюжет, чрез който се гради цялостна панорама, обемен рецепционен хоризонт, който има за задача да покаже, че дори и днес, въпреки претенциите за научна обективност, към темата за руска страна водещи продължават да бъдат познатите механизми на negliжиране на историческите факти. За мене лично именно в поднесения тук материал проличава най-добре изключителният респект пред фактите, към които последователно се придържа К. Михайлов в своя анализ. Защото той е наясно, че трябва да се пребори с инерцията на утвърждавани десетилетия наред в нашето съзнание представи и тези за безпроблемните приятелски отношения между двата славянски народа. Без следа от каквато и да е идеологическа и историческа сантименталност той показва подробно, нашироко и обстоятелствено, че през вековете в масовото руско съзнание трайно се е насаждала представата за България като за неуспешна държава, чиито владетели са вечно губещи, с психика на васали, пораженци, изоставящи с лекота своя народ и територия. В тази глава специално трябва да отбележим ценността на систематизирания материал за българите, които са били руски митрополити (Московски и Киевски): Теодорит, Киприан, Цамблак. И точно намерената формулировка за присъствието им в руското духовно пространство – те са външни, чужди, неканени гости, натрапници, недостойни за висотата на Московския престол пастири, които сеят разкол в единната руска църква. В заключение е проанализирано и отношението на руските пътешественици към българския народ, формирано при посещението им по българските земи през XIX в. Основния акцент пада върху дневника на Виктор Григорович. За авторитетния руски славист нашия народ е невежествена маса от неграмотни страхливци. В анализа си К. Михайлов не цели само да констатира наличието на един или друг номинатив, а обстойно анализира причините за възникването на руския негативизъм, като демонстрира не само изключителна ерудираност и позоваване на разнообразна фактология, но и проникновено познаване на руската народопсихология. Това му позволява да долови подтекста в различните емоционални и идеологически оценки. И оттук на свой ред да изведе убедителни контрааргументи и за руското непознаване на българското, за недостойното руско имперско пренебрежение в общуването с живия човек. В тази връзка трябва да се отбележи и още нещо ценно в предложените наблюдения. Той не се е поддал на изкушението за възможни идеологически оцвентени “контрареплики” с днешна дата, тъй характерни за съвременните практики на “новия историзъм”. А е предпочел да остане верен на обективното академическо позитивистко четене на фактите.

Именно това самоограничаване в добросъвестното забелязване на всички идеологически измерения на фактологията е предопределило необходимостта от третата част “Етнорецепция: Положителни образи”. Тя разглежда позитивните измерения на българското, трайно вписани в руското съзнание за нашия народ. Това са образците за следване, които се откриват в различни прояви на руската духовна култура. Не само в областта на писменото слово, но и във визуалния знак, и в музикалния образ (т. нар. български разпев). И тук наблюденията се основават върху новоткрити от автора текстове, представени на научната аудитория за първи път – например, ръкописният текст “О музике” на Евгений Булгар, или текстът “О крещениее болгарском” и др. В други случаи препрочитането на познати произведения носи съществени уточнения, които коригират наложени се научни представи. Както например е изяснението, че в текста “Об учителях словенских” има елементи и от историята на йеросхимонах Спиридон, а не само от Паисиевата история и т.н.

Централна фигура на тази част е образът на духовния водач – показан в широк спектър от социални роли и идейни превъплъщения – апостол-мисионер, покръстител, духовен наставник, писател. През позитивното, артикулираните вече като негативни образи на Григорий Мних, на Теодорит, на Киприан, на Цамблак получават ново измерение. Така се разкрива сложността и идейната нееднозначност на образите им за русите. Изследователят се е изправил пред нелеката задача през този противоречив хоризонт на идейна оценка да сглоби пъзела на техния непознат биографичен и творчески портрет. Предлаганата реконструкция разширява представата за Григорий Мних, личен изповедник на Великата княгиня Олга; за авторството на Киприан във връзка със “Степенните книги”; за принадлежността на неизвестен текст, принадлежащ на Гр. Цамблак.

Най-накрая искам да обърна внимание и на емоционалния заряд на изследването. То се ражда в спор с времето и с традицията, допуснали да се стигне до изличаване на българската памет от руската история. То отразява личния опит на автора от дългогодишното му непосредствено общуване с русите в тяхната ежедневно-битова среда, от многобройните му дискусии по разглежданите въпроси с руски колеги, които отказват да се вслушат в научните доводи, пренебрегват доказателствеността на конкретния факт, а предпочитат в отговор да се възползват от аргументите на идеологическата си доктрина за руския месианизъм. Открито и честно К. Михайлов разгъва този втори план от своите издирвания, за да ни убеди в актуалността на своето научно изследване, важно и значимо с обективната историческа истина. А тази вече

разкрита и доказана от него историческа истина задължава българската научна мисъл да я отстоява оттук насетне с цялата ѝ обективност и сила, преди всичко в собствените ни научни възгледи заради самите нас.

В “Заключението” е обобщен изследователският подход, подчертано е значението за българистиката на разгледаната тема.

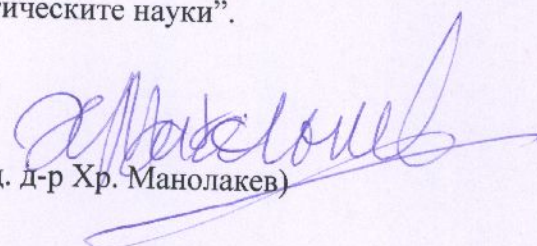
Работата завършва с “Библиография”, състояща се от 56 извора и 273 библиографски единици на български, руски, английски, немски, гръцки. Редно е да се отбележи, че в своята “руска част” тя е актуална и съвременна, като обхваща проучвания по засегнатите проблеми до 2010 год. включително.

Авторефератът (в компютърен вариант) е в обем от 34 страници. В него аналитично са представени основните положения от дисертационния труд; в 17 пункта са отбелязани главните приноси на проучването. Липсват публикациите към темата. Те обаче са приложени към работата.

В заключение ще обобщя своите наблюдения по следния начин:

1. Представеният труд “Български/булгарски образи в рускоезична среда” на доц. д-р К. Михайлов въвежда в науката за българознанието фундаменталния въпрос за българските страници от руската средновековна история, изведен и разгърнат тук за пръв път като цялостен научен проблем. Той е ясно очертан, задълбочено и аналитично разработен въз основа на изключително подробно навлизане в огромен масив от руската средновековна книжнина, както и в необозрим метатекстов корпус от тълкуваща и анализираща я книжнина.
2. Представеният труд е приносен с огромна част от своя доказателствен материал, с новооткрити текстове и произведения на видни фигури от старобългарската и староруската литератури, с въвеждането в науката на забравени фигури от старата българска история и духовна култура.
3. Изследването е съвременно, цялостно, завършено и има приноса на самостоятелна монография.
4. Изтъкнатите ценни и приноси ми дават основание да оценя положително изследването и да предложа на почитаемото Научно жури да присъди на доц. Камен Михайлов научната степен “доктор на филологическите науки”.

София, 26.09.2012 г.

(доц. д-р Хр. Манолакев)